

Şehir Düşüncesinin Sistematiği Üzerine: İnsan, Toplum ve Devlet Bağlamında Farklı Paradigmal Yaklaşımların Birlikte Yaşama Tasavvuru

*

Yusuf Yalanız¹

ORCID: 0000-0003-4330-4103

Öz

Şehir düşüncesinin sistematiği üzerine ele alınan bu çalışmada farklı paradigmal yaklaşımlar; insan, toplum ve devlet bağlamında incelenerek “şehir” olgusunun ana öğelerinden biri olan “birlikte yaşamın” diyalektiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma özellikle felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarının konularına kavramsal ve kuramsal açılardan yaklaşılmasından kaynaklı nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Bu minvalde esneklik, ilişki ve etkileşim ilkelerini öncelikle, olguya ve olgunun anlamına yönelme, derinlemesine inceleme yapma, “niçin” veya “nasıl” sorularını merkeze alma, sorgulayıcı ve yorumlayıcı gücü kullanma gibi yönelimlerden dolayı literatür taramaya dayalı tarihsel ve betimsel analiz tekniğine başvurulmuştur. Yöntemle ilgili belirlenimden sonra çalışmanın kurgusunun oluşmasında ilk olarak felsefenin özellikle “insanın özü itibarıyla nasıl bir varlık olduğu” hakkında geliştirdiği sorularından faydalanılarak insanın mahiyeti üzerine durulmuştur. İkincisi, insanın siyasal ve toplumsal canlı olması gibi özüne ilişkin yapılan vurgular sonrasında konu topluluk, toplum, misak ve toplum sözleşmesi düşüncesine taşınmıştır. Bu aşamada insanlığın çeşitli evresinde birlikte yaşamın mukaddem olarak politik bir mesele olduğu tespit edilmiştir. Üçüncüsü de bu çok boyutlulukla ortaya çıkan birlikte yaşamın düzen aşaması olan devlet fonksiyonu siyaset teorileri bağlamında konuyla ilişkilendirilmiştir. Netice itibarıyla şehir düşüncesinin ortaya çıkışı, tekamülü ve sistematiğinde farklı paradigmal yaklaşımların temel değişkeni olarak ele alınan insana, topluma ve devlete bakış açılarının birlikte yaşama tasavvurlarıyla doğrudan ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, insan, toplum, devlet, medeniyet.

¹ Dr., ESAM (Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), yusufyalaniz@gmail.com

An Enquiry Concerning Systematic of Urban Thought: The Conception of Living Together of Different Paradigmatic Approaches in the Context of Human, Society and State

*

Yusuf Yalaniz²

ORCID: 0000-0003-4330-4103

Abstract

In this article, which considered on the systematic of urban thought has been tried to be revealed the dialectic of living together which is one of the main elements of the case of urban by examining different paradigmatic approaches in the context of people, society and the state. The working was prepared using the qualitative research method. In this manner, it has been resorted to the historical and descriptive analysis technique based on literature. Firstly, it has been focused on the nature of man using from questions developed by philosophy particularly which about "Inherently, what kind of creature is the human being." Secondly, the emphasizes on the character of humans such as being political and social creature has carried the issue to community, society, covenant of testimony and society contract. In the third stage, the state function, which is the order stage of life together, which emerged with this multidimensionality has been associated with the issue in the context of political theories. As a result, it has been concluded that the perspectives on human, society and the state, which are considered as the main variable of different paradigmatic approaches in the emergence, evolution and systematics of the urban thought, are directly related with the concepts of living together.

Keywords: Urban, human, society, state, civilisation.

²Dr., ESAM (Economic and Social Researches Center), yusufyalaniz@gmail.com

Giriş³

Şehir düşüncesinin oluşumundaki en önemli öğelerin başında insan, toplum ve devlete ilişkin geliştirilen yaklaşımlar gelmektedir. Bu sistematikte farklı paradigmatik yaklaşım ve medeniyet formlarının şehre ait tasavvurlarında başlıca farklılıklara ve eğilimlere sahip olduğu değerlendirilmektedir. Ancak bu farklılıklara rağmen “şehir” kavramının ortaya çıkışında ortak bir bilincin ya da anlayışın varlığı açık olarak belirmektedir ki o da insanın bir arada bulunuşu ya da varoluşu felsefesine dayanmaktadır. İnsanlık tarihinin bir arada bulunuşu bu minvalde aile, kabile, aşiret yada asabiyete dayalı bir topluluk evresinden, toplum, devlet ya da şehir durumuna dönüşmüştür. Dolayısıyla şehir skalasına gelmesinde insanların temel bulunuşluğu farklılıklarıyla bir arada olabilmesinden yada farklılıklarıyla birlikte yaşayabilecekleri bir hukuk geliştirmesinden kaynaklanmaktadır (Zengin, 1995, s. 89-91).

Bir arada bulunuşluk bu minvalde öncelikle insanın mahiyetinden kaynaklanmaktadır. İnsanın siyasallaşması ya da şehir hayatına uygunluğu ister İslam düşünce geleneğinde olduğu gibi doğuştan olsun isterse Batı düşüncesinde olduğu gibi sosyal evrim sebebiyle gerçekleşsin neticede bu durum onu diğer canlılardan ayıran ana etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir. İnsanın çok boyutlu oluşuyla açığa çıkan ve özellikle de insan felsefesi alanını işgal eden konu, bu aşamasından sonra insanın siyasal canlı olma düşüncesinden kaynaklı toplumsallaşma mahiyetinin değerlendirilmesini ön plana çıkararak sosyoloji alanına tebarüz etmiştir. Bu doğrultuda bir arada bulunuşluk nitelik olarak en mebdde haliyle ya türsel yandaşlık olarak ifade edilebilecek ve homojenliği ilke edinen nesep asabiyeti birliğine yani topluluk bağına ya da farklılıkta zenginlik olarak ifade edilebilecek ve çeşitliliği ilke edinen hukuk birliğine yani toplum bağına karşılık gelmektedir. Başka bir ifadeyle topluluk, bir arada bulunmayı ifade ederken toplum, birlikteliği yani rasyonel bir akdi temsil etmektedir. Toplum; bir bilinç, maksat ve eylem ile belirli ilkeler, değerler ya da kabuller etrafında bir araya gelmiş siyasal birliği betimlemektedir. Bu sebeple topluluktan neşet eden bir arada bulunuşluğa nazaran gerçek anlamıyla birliğin “toplum” yani “şehir düşüncesi” ile oluştuğu varsayılmaktadır. Bir arada bulunmanın şuuru, kabiliyeti ve görgülülüğünün özü bu noktada “başkası” idrakinin olduğu yerde gerçekleşmektedir. Bu ayrım kadim bir tartışma olduğu kadar şehir düşüncesinin sistematığını oluşturan önemli bir öğe olarak da görülmektedir.

³ Bu makale, Yusuf Yalınız tarafından hazırlanan “Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaş Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği” adlı doktora tezinden uyarlanmıştır.

Şehir düşüncesinin oluşmasında şehir kavramının etimolojik yönü de önemli bir bakış açısı sumaktadır. Türkçe “kent”, Farsça “şehir”, Arapça “medine”, Latince “civitas”/“cite”, Eski Mısır’da “nom”, Antik Yunan’da “polis” gibi farklı dillerde ifade bulmuş kelimeler ortak bir anlam çağrışımı yapmasına rağmen nitelik bakımından siyasi, askeri, iktisadi, dini ve saire farklı kültürel formlara ya da anlam skalalarına işaret etmektedir. Bu minvalde aynı medeniyet havzasında olmasına rağmen yer eki ile yapılan isimlendirmelerde farklı kullanımlar görülmektedir. Örneğin, yer isimleri Taşkent, Semerkant, Doğan kent, Senirkent veya bir yeri siyasi olarak diğerlerinden ayırmak için kullanılan “başkent” örneklerinde olduğu gibi sonuna “kent” eki ya da Kırşehir, Akşehir, Yenişehir, Viranşehir, Başakşehir örneklerinde olduğu gibi “şehir” eki almaktadır. Yine şehir anlamında İngilizce “city”, Fransızca “cité”, İtalyanca “città” İspanyolca “ciudad”, Portekizce “cidade” kelimelerinin dil köken bakımından benzerliklere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Kıta Avrupası’nda yer eki ile yapılan isimlendirmelerde de farklı kullanımlar vardır. Örneğin; Hamburg, Strazburg, Salzburg kale anlamında “burg” kelimesi ile, Sunderland, Saarland, Westland kara parçası anlamında “land” kelimesi ile türetilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’nde ise yaygın kullanımı ile Kansas City, Jersey City, Oklahoma City örneklerinde olduğu gibi şehir anlamındaki “city” ekiyle kullanımlar mevcuttur.

Şehir kelimesinin kökeni bu minvalde ünlü, belirgin anlamında “şöhret” kelimesine dayanmaktadır. Şöhret, meşhur başka bir yönü ile “meşher”, “teşhir” yani sergilemek, sergi, fuar kelimeleri ile kökendaştır. Özellikle yerleşik hayatın henüz başladığı ilk çağlarda göçebe toplumların hayvancılık üzerinden elde ettikleri ürünleri pazarlamak için toplandıkları yer anlamında kullanılmaya başladığı ileri sürülmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de en fazla geçen şekliyle “karye” suyun toplanma yeri köken anlamında bazen insanların toplandığı yeri bazen de insanların bizzatihi kendilerini belirtmek üzere “şehir” terennümü ile kullanılmıştır. Daha küçük ölçekte “kasaba”, kasapların etle ilgili pazar oluşturdukları hazne anlamında gelişmiştir. Şehir anlamına evrilen “medine” kelimesi de bu ekonomik doktrinasyon ya da eko-politik belirleme ile ortaya çıkmıştır. Medine karşılıklı borçlanmak yani alış-veriş yapmak anlamındaki “deyn” masterına dayanmaktadır. Şehir, bu anlamda insanların ekonomik ilişkilerini, mükâfatlandırma becerilerini gerçekleştirdiği meydan olarak işlev kazanmıştır. “Medine” şehrinin İslam öncesi ve sonrası dönemleri incelendiğinde isimlendirmenin dil kökeni ile yakın bağlamda olduğu değerlendirilebilir. Bu pratikte adap, erkân, örf, eklektik bir düzlemde tanıma anlamında “irfan”, sürekliliğe

ya da kalıcılığa vurgu yapmak adına “gelenek”, bütün bu unsurları şamil bir şekilde ele almak gerekirse de “kültür” şehre ait belirgin unsurlar olarak meydana gelmiştir (Küçükaşçı, 2010, s. 441-442).

Şehir düşüncesinin sistematiği üzerine farklı paradigmatik yaklaşım ve medeniyet formları bağlamında insan, toplum ve devlet tasavvurunun incelenmesinin ele alındığı bu çalışmada bütünlüğü ihtiva etmesi bakımından nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada sosyal bilimler içeriğine ve özellikle de felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarının konularına kavramsal ve kuramsal açılarından yaklaşılmış ve bu minvalde esneklik, ilişki ve etkileşim ilkelerini önceleme, olguya ve olgunun anlamına yönelme, derinlemesine inceleme yapma, “niçin” veya “nasıl” sorunu merkeze alma, sorgulayıcı ve yorumlayıcı gücü kullanma gibi yönelimlerden dolayı literatür taramaya dayalı tarihsel ve betimsel analiz tekniğine başvurulmuştur.

Çalışmanın başlangıcında problemin çözümlenebilirliği göz önüne alınarak ön bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve problemin durumu çalışmanın başlığına açık bir şekilde yansıtılmıştır. Daha sonra elde edilen verilerle çalışmanın kurgusu oluşturulmuş ve detaylı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu aşamasından sonra bulgular “birlikte yaşama” merkeze alınarak insan, toplum ve devlet bağlarıyla sistematize edilerek araştırmaya tabi tutulmuştur. Sonuç bölümünde ise çalışmanın bütünü ve tikel bulgular da dikkate alınarak çoğunlukla tümel değerlendirmelere yer verilmiştir.

Şehrin Öznesi Olarak İnsan: Birlikte Yaşamın Menşei

İnsanı muhtelif düzlemlerde ve konularda tanımlama biçimleri, onun üzerinden geliştirilen teorilerin bu minvalde şekillenmesine ve neticede çeşitli sahalarda paradigmatik oluşumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu paradigmatik yaklaşımlardan en önemlilerinden biri İslam ve Batı medeniyetlerinin düşünce sistematiği; diğeri ise insanın bizatihi merkezde olduğu ve diğer alanları çevreleyen ya da temelinden etkileyen felsefe, teoloji, sosyoloji ve siyaset alanlarındaki düşünce biçimleridir. Bununla beraber farklı medeniyet argümanlarına sahip olmakla birlikte oldukça kesişen ve aynı düşünce geleneğinde olmasına rağmen bariz ayrışan noktaların varlığı da dikkat çekmektedir. Bu da insana bakıştaki eğilimlerin yine insani saiklerle şekillendiğini gösteren önemli bir gösterge olarak incelenmektedir.

İnsanlık tarihi “insanın ne’liği” üzerinden gerçekleştirilen kadim sorgulamayı yüzyılları aşan felsefi arka planla günümüze kadar taşımıştır. İnsan, özü itibariye birçok faktörün bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş çoğul bir varlık

olarak görülmektedir. Teklik ise onun çoğulluğunun bir çeşit soyutlanma biçiminden ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla insan, kişilik özellikleriyle tikel ya da şahsi tanımlanabilen bir varlık olmasının yanında karakteristik yapısının bütüne karşılık gelen yönleriyle tümel ya da varlık olma niteliği bakımından değerlendirilmiştir. Bu sebeple “İnsan, özü itibarıyla nasıl bir varlıktır?” sorusuna çok yönlü cevaplar verilmiştir (Abdurrahman, 2020, s. 33).

İnsanın bilme, yapma ve toplumsallaşma eğiliminde birlikte yaşam formuna uygun bir yapıya sahip olduğu varsayılmaktadır (Mengüşoğlu, 2015, s. 292). İşaret edilen özellikleri aynı zamanda insanın akli ve faal bir varlık olduğunu betimlemektedir. Bu yönlerinin gözlemlenmesi sonucunda bilimden sanata, teknikten felsefeye, edebiyattan siyasete insanın medeni bir varlık olma eğiliminde olduğu varsayılmaktadır. Bu minvale İslam düşünce geleneğinde özellikle Farabi'nin (872-950) felsefi olarak temellendirdiği insanın doğası gereği medeni, “medeniyyün bi't-tab” olduğu anlayışı Antik Yunan literatüründe insanın Aristoteles'in (M.Ö. 385-322) ifadesiyle “zoon politikon” yani siyasal canlı olma özelliğiyle örtüşmektedir. Geleneksel tabiriyle “ilmü's-siyase”, “el-ilmü'l-medeni” ve “ilmü's-siyaseti'l-medeniyye” tanımlamaları felsefi bir disiplin olarak insanın siyasal canlı olma yönlerine karşılık gelmektedir (Kutluer, 2003, s. 296).

Aristoteles'e (2018, s. 12) göre insanı diğer canlılardan farklı kılan iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan, haklıyı haksızdan ayırabilme temyiz özelliğidir ki bu da insanı doğal olarak zaten siyasal bir canlı yapmaktadır. Batı düşünce geleneği açısından yaklaşık bin yılı aşkın bir sürece karşılık gelen aralıkta Aristoteles'in (M.Ö. 385-322) insanı tanımlamasındaki bu ahlaki-siyasi zemin, Immanuel Kant'ın (1724-1804) teori-pratik ve Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) amaç-araç ilişkisi üzerinden ifade ettikleri insanın ahlakılığı ve siyaset tasarımı ile benzer nitelikler taşımaktadır (Bağce, 2007, s. 8). Yine Batı düşüncesinde insanın doğa durumundan medeni hale geçmesi hukuk ya da siyasal düzene ve ahlaka olan ihtiyacından doğmuştur. Dolayısıyla insanın siyasal canlı olma niteliğiyle ödev ve hak kavramlarına yönelerek ahlaka ilişkin düşünce geliştirmesi ve buradan hareketle bir siyasal düşünceye sahip olması Batı düşüncesinin ana yaklaşımında birçok katmana ya da kırılma noktasına rağmen yer almıştır (Durkheim, 2019, s. 41).

İslam düşünce geleneğinin temel yaklaşımları üzerinden bir inceleme yapıldığında ise insanı diğer canlılardan ayıran mutlak fark fiziki ve zekâ ile ilgili durumlarından değil; manevi, dini, ahlaki ve estetik şuurdan kaynaklanmaktadır. Bu perspektifte insanın medeni olması kültürün, sanatın ve normun ortaya çıkmasındaki mukaddesata bağlanmıştır (İzzetbegoviç, 1987, s.

49-54). İnsanı diğer canlılardan ayıran yegâne üstünlük akıl olarak tebarüz etse de bu betimleme eksik görülmüştür çünkü insanın mahiyeti değer kavrama ve eyleme yönleri ile soyut akli değil, ahlaka işaret eden pratik akla karşılık gelmektedir. Dolayısıyla insanın esas hüviyeti, ahlaki oluşundan kaynaklanan kimliğidir. Örneğin, Arapça literatürde bu ahlaki skala, insanı başlangıçta “racul” den “meri”ye ve en nihayetinde “fütüvvet” e taşıyarak tanımlamaktadır (Abdurrahman, 2020, s. 98; 113).

Felsefe, tarihi serencamı içerisinde René Descartes (2004, s. 51-53) (1596-1650) ile modern dönemin başlangıcında pozitif bilimlerle özellikle de matematikle baskın bir şekilde ilişkili hale getirilerek önemli bir noktaya ulaşmıştır. Bu kırılma seviyesinde insan felsefesi de etkilenmiş ve bu minvalde ortaya konan felsefi tavrın ibaresi haline gelen “Cogito ergo sum.” yani “Düşünüyorum o halde varım.” ifadesi ontolojiden epistemolojiye geçen felsefi yaklaşım yerini bıraktığı epistemolojiden ontolojiye geçişi ifade eden bir maksim haline gelmiştir. Daha sonra Baruch Spinoza (2004, s. 77-90) (1632-1677) insanın ruh-beden diyalektiğini tartışmış, cevher ve sudûr nazariyesi ile tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi yeniden ele almış ve buradan bir ahlak felsefesi çıkarmıştır. Yine aynı dönemde ve takip eden yüzyıllarda Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), George Berkeley (1685-1753), Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854), Francis Herbert Bradley (1846-1924) gibi idealist, Friedrich Nietzsche (1844-1900), Gabriel Marcel (1889-1973), Jean Paul Sarte (1905-1980) gibi varoluşçu hatta Julien Offray de La Mettrie (1709-1751), Ludwig Feuerbach (1804-1872), Karl Marx (1818-1883) gibi materyalist filozoflar benzer düzlemlerde insan felsefesi üzerine gelişen diyalektiğe önemli katkılar sunmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde modernizme karşı postmodernizm akımları ortaya çıkmış ve antropolojik, morfolojik, psikolojik, estetik gibi yeni yaklaşım tarzları insan felsefesine önemli ölçüde katkılar sunmuştur (Gökalp, 2014, s. 123-126). Bu yaklaşımların evrildiği yüzyılımızda ise insan felsefesinde insanın siyasal canlı oluşunun nitelikleri özellikle demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, küreselleşme, teknoloji ve dijitalleşme, personalizm, iktisadi ve finansal gelişmeler, toplumsallık, kent kültürü, yönetim ve organizasyon, ulusüstücülük gibi güncel konularla birlikte dikkate alındığında diğer felsefi yaklaşımlarla bağlantılı olarak insanın politik değerinin daha fazla ön plana çıktığı şeklinde incelenmiştir. Başka bir yönüyle de karşımıza çıkan yeni durumların ve felsefi tartışmaların insanın siyasal bütünlüğünü ve içkinliği sebebiyle ortaya çıktığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Diğer yandan dini metafiziğin konusu olarak insan, var oluş amacını bir dünya tasavvuru olarak yine dinin sistem ve kurgu paradigmasından almaktadır. Örneğin, Upaniṣadçı Hinduizm ve Budizm’de insan özü itibariyle kötü olarak tanımlanmakta, dünya bir çile ve ıstırap yeri olarak görülmekte ve insanın kurtuluşu ve mutluluğu dünya zevklerinin terkinde aranmaktadır. Hindistan’ın Varanasi şehri bu anlamı ihtiva eden bir Hindu hac merkezi ya da başka bir ifadesi ile Hinduizm’in dini başkenttir. Dindar Hindular reen-karnasyonun gerçekleşeceğine inanarak bu şehre gelmekte, ömürlerinin bir kısmında burada ölmeyi bekleyerek geçirmekte ve öldükten sonra da yakılarak küllerinin Ganj Nehri’ne atılmalarını istemektedirler. Yine Budizm’in kurucusu Gautama Buddha’nın (M.Ö. 563-483) ilk öğretilerini burada ortaya koyması Varanasi’yi Budizm açısından değerli ve kutsal kılmaktadır.

Hıristiyanlıkta insan özü itibariyle günahkârdır ve ilk günah ya da asli günah doktrinine göre insan dünyaya cezasını çekmek için gönderilmiştir. Dolayısıyla dünyada toplumsal bir düzenin imkânı yoktur ve kötülüğün hâkimiyeti mukadderattır. Hıristiyanlık açısından kutsal sayılan şehirlerin ana ögesi Hz. İsa’nın doğduğu ve yaşadığı yerler, Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve yayılışı vardır. Bu minvalde ilk öne çıkan yer Kudüs’tür. Daha sonra burayı Nasıra, Beytüllahim, El-Mağtas, İznik, Akhisar, Antakya, Efes, Demre gibi şehirler izlemektedir. Hıristiyanlığın öne çıkan yerlerden biri olarak Vatikan ise Katolik mezhebinin dini-siyasi merkezi ve papalık müessesesi olarak bir şehir devleti hüviyetinde Roma’da bulunmaktadır.

Yahudilikte Yahudilere tanınan “üstün insan akidesi” insanlığa karşı, Yahudileri tecrit etmekte ve ayrı bir toplum olunmasını zorunlu kılmaktadır. Böylelikle vahyedilen yasalar sadece İbranilere uygulanmakta ve sosyal düzen ayrıcalıklı olarak onlara tanınmaktadır. Yahudilerin kutsal saydığı şehirler daha mahdut sayıda olmasına rağmen daha dikkat çekicidir. Çünkü Yahudilik ile bağdaşık olan yerler çoğunlukla Yahudilere vaat edilen ve bütünüyle onlara ait bir unsurlar olarak inanılmaktadır. “Arz-ı Mev-ud” inancı bu minvalde ortaya çıkmıştır ki yine Kudüs, El Halil, Tiberya ve Safed gibi şehirler bu doğrultuda öneme sahiptir (Faruki, 2017, s. 119-123; İkbâl, 2008, s. 51-55).

İslam’ın insan tasavvurunda ise her insanın günahsız dünyaya geldiği ve esas itibariyle iyi ve masum olarak yaratıldığı inancı vardır. İnsan, yapıp etmeleriyle fitrat olarak hem özgürdür hem de ahlaki sorumluluk altındadır. İslam’da insanlar arasında hiçbir ayırım yoktur ve İslam toplumları açık toplumlardır. Herhangi bir insan ya kurucu üye ya zimmi yahut da anlaşmalı olarak topluma dâhil olabilmektedir. Kapalı, sınırlı ya da ayrıcalıklı toplum

modelleri İslam düşüncesinde yoktur çünkü bu İslam'ın insanlığı içine alan ölçüsüne, bütün insanlara ulaşma amacına, evrenselliğine ve İslam sistem paradigmasına uygun değildir (Faruki, 2017, s. 134). Dolayısıyla İslam'ın insan anlayışı toplumcu kabul edilmekte ve ırkçı, milliyetçi ya da mezhepsel akımlar toplumu ayırıştırıcı yönere sahip olmaları ve temel insan anlayışına aykırı olması sebepleriyle sakıncalı görülmektedir. Bu minvalde İslam'ın insan anlayışı aynı zamanda tabiattan kaynaklanan her türlü farklılığın üstünlük olarak kabul edilmesini reddetmektedir. Nihayetinde İslam'ın tam bir eşitlik içerisinde ve hiçbir ayırım yapılmaksızın, baskı unsurlarının ortadan kaldırıldığı, yöneticilerinin emanet vazifesiyle hizmet yaptığı bir dünya toplumu meydana getirme gayesi içinde olduğu değerlendirilmektedir (Hamidullah, 1996, s. 137-155).

Müşahhas örneği bakımından Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinin İslam açısından mukaddesatı bütünüyle Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen şekliyle "mübarek" kılınmasıyla ilgilidir. Bunu dışında öneme sahip olan yerler ise kutsal değildir. İslam şehirleri isimlendirmesi ile ifade edilen yaygın kullanımda ise İslam medeniyetleri bağlamında açığa çıkan fetih, siyaset, ilim, kültür, sanat, mimari, ticaret gibi farklı dengeler ve değerler üzerine yapılan sebepler öne çıkmaktadır.

Ele alınan konu ve şehirler bağlamında en dikkat çeken ve ortak payda olarak görüleni ise Kudüs'tür. Arapça bereketli, pak, muazzaz anlamındaki "el-Kuds", İbranice barış yurdu anlamındaki "yeruşalayim" olarak adlandırılan Kudüs; İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik hatta insanlık açısından en eski şehirlerden biri olarak önemli bir merkezdir. Değerinin ilk göstergeleri Yahudiler için vaat edilmiş toprak olmasından, Hristiyanlar için Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden, Müslümanlar için de ilk kible olmasından ileri gelmektedir.

Siyasal düşünceler tarihine bakıldığında ise insanın doğuştan kötü olduğunu savunanlarla iyi ya da kötü olmalarının koşullara bağlı olduğunu ileri sürenlerin yer aldığı iki ana akım göze çarpmaktadır. Klasik ayrımıyla Thomas Hobbes'un (1588-1679) doğa durumunu tasvir ettiği "İnsan insanın kurdudur." anlayışı ile Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) "İnsan iyi olarak doğar ama toplum onu bozar." yaklaşımı arasında cereyan etmektedir (Kışlalı, 2018, s. 37-39). Ancak Paul Henri Thiry d'Holbach (1723-1789) gibi insan davranışlarının tek dürtüsünün menfaat olduğu ya da Jeremy Bentham (1748-1832) gibi insanın acı ve zevk arasında bir diyalektikle hayat sürdüğü argümanlarını destekleyen farklı anlayışlarda bulunmaktadır (İzzetbegoviç,

1987, s. 202-203). Neticede her ne kadar farklı medeniyet perspektiflerine, düşünce ve inanç sistemlerine ya da doktrinasyona sahip olursa da insanlık tarihinde insanın siyasi canlı oluşu bağlamındaki odak, insana ilişkin geliştirilen düşünceler bakımından yerini köklü bir şekilde almıştır.

Şehrin Özü ve Özgesi Olarak Toplum: Birlikte Yaşamın Formu

İnsanı toplumsal bir varlık olarak tanımlayan teorilere göre insanın yapıp etmeleri zaman, işgücü, mesleki beceri gibi sebeplere bağlı olarak sınırlı düzeyde kalırken yardımlaşma, iş bölümü ya da iş birliği gibi olgular sayesinde toplumsallaşması azami seviyeye çıkmaktadır. Dolayısıyla insan mizaç, temel ihtiyaçlar, yaşam formu ve fonksiyonları bakımından toplumsallaşmak zorundadır (Saruhan, 2015, s. 293). Farabi'ye (2017, s. 81) göre insanın en önemli özelliklerinden biri de zorunlu olan temel işgücünü yapabilmesi ve bunda tekâmül edebilmesiyle birlikte yaşamayı başarabilmesidir. Aristoteles'e (2018, s. 96) göre insan başkalarına ihtiyaç duymasa bile toplumda yaşamak için eğilim halindedir. İnsanın siyasi canlı oluşundan kaynaklanan devlet kurma, güvenlik, mülkiyet gibi politik sebepler insanın hangi coğrafyada olursa olsun toplumsallaşmasını üstelemektedir.

Immanuel Kant'ın (1724-1804) toplumsallaşmayla ilgili öne sürdüğü iki merkezi kavram ise modern dönemin toplum düşüncesiyle ilgili yaklaşımlarını şekillendirmektedir. Birincisi farklılıkların bir arada yaşaması olarak ifade ettiği "disharmoni", ikincisi de insanların hem uzlaşmaya ya da bir arada yaşama karşı direnç gösterdikleri hem de birlikte yaşamaya eğilimli oldukları "antagonizm" kavramlarıdır (Mengüşoğlu, 2015, s. 290).

İbn Miskeveyh'e (2018, s. 32) (932-1030) göre insan fitri olarak yabaniyetten tebarüz eden bir tekâmüle bağlı olarak değil, sosyal yatkınlığı gereği toplumsaldır. Yaratılışları insanları birbirine yakınlaştırmakta ve beşerî ilişkilere zorunlu kılmaktadır. İbni Sina'ya (980-1037) göre insan, yalnız yaşam formlarına sahip değildir. İnsanın hayat sürmesi ya da türünü devam ettirmesi toplumsallaşması ve toplumsal hayata dâhil olması sayesinde (Saruhan, 2015, s. 294-298). Kınalızade Ali Çelebi'ye (2016, s.376-377) (1510-1572) göre insan türsel ve ferdi devamlılığını sağlayabilmesi, medeni hayat içerisinde geçinebilmesi ve medeniyet inşa edebilmesi için toplumsallığa ihtiyaç duyar ki bunun da özünde iş bölümü ve yardımlaşma vardır. Faruki'ye (2017, s. 18; 119) (1921-1986) göre insanın birlikte yaşamasını tabii kabul eden İslam, bu niteliği aynı zamanda gerekli de kılmaktadır. İslam toplum teorilerine göre toplumsal düzen, bireysel olandan önce gelmektedir. Bolay'a (2015, s. 62) (1937-...) göre İslam, insanlar arasındaki yaratılış çeşitliliği ile farklı bir birliği işaret

etmektedir. İnsanlar birlikte yaşayabilmek için farklı yaratılmışlardır. Dolayısıyla her coğrafyanın farklı bir idraki vardır ve bu idrakleri bir arada tutabilen müsamaha, tahammül ve hoşgörü gibi toplumsallaşma kavramlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

İslam medeniyetleri tarihi açısından bakıldığında birlikte yaşama kültürünün İslam toplumlarının ilk döneminden itibaren temel bir ilke olarak benimsendiği dikkat çekmektedir. Açık toplum olma niteliği bağlamında -din dâhil- fertlerin ve toplulukların farklılıkları toplumsal düzenin inşasında olumlu bir unsur olarak kabul edilmiştir. İslam'dan önce, dönemin Arap kültüründe sadece dil, din, ırk ayrımı değil, cinsiyetten kaynaklanan çok temel ve fitri ayrımlar ya da sosyo-ekonomik statünün belirlediği sınıfsal etiketler bile ayrışma ya da tekebbür sebebi olarak telakki edilmiştir. Ancak İslam toplumlarının başlangıcında bu ayrışmalar kaldırılarak yeni ve tamamen farklı bir toplum modeli inşa edilmiştir. Kadınlar hayatın her kademesinde değer algısına sahip olmuş, kölelik kaldırılmış, Arap ve acem ayrımına son verilmiş, zimmi hukukuna özel olarak riayet edilmiş, devletleşme sürecinde hiçbir etnik ayrıma müsaade edilmemiştir (Sarıçam, 2009, s. 117-119).

Batı düşünce geleneğinde insanın birlikte yaşama biçimi “doğa durumu” ve “doğa durumundan çıkış” olmak üzere iki evrede ele alınmaktadır. Bu anlayışın temelinde insanın tarihsel süreç içerisinde şartların da getirdiği zorunluluklarla toplumsal hayata maruz kaldığı yönündedir. Durkheim'e (2019, s. 23-24) (1858-1917) göre insanlar zamanla birbirlerine daha fazla ihtiyaç duymuş ve bu sebeple birbirlerine dış koşulların baskılmasıyla daha çok bağımlı hale gelmişlerdir. Doğa durumunda insan, toplumsal hayat içerisinde değildir. Bu bağımlılık onu doğa durumundan çıkarmıştır. Dolayısıyla toplum hem doğal bir şey hem de insanın doğasında olan bir şey değildir. İnsanların birbirlerine yardım edebilecekleri düşüncesi ve bu durumun alışkanlık haline gelmesi onların üyeleri arasında ortak bir duygu geliştirerek kolektif bir topluluk fikrine sahip olmalarını sağlamıştır. Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) kuramına göre insan, doğa durumunda hile ve kıskançlık duyguları olmadan asil vahşiler olarak iyi bir hayata sahiptir ancak doğa durumundan çıkış ve toplumsal yaşam onların yozlaşmasına sebep olmuştur. John Locke (1632-1704) da benzer şekilde insanın doğa durumunda kaos olmadan barış içinde yaşadığını, sadece değişen şartlara göre bazı düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir (Niray, 2009, s. 22). Thomas Hobbes (1588-1679) ise bu anlayışların aksine doğa durumunda insanların birçok entelektüel faaliyetten kopuk, “herkesin herkese karşı savaşı” olarak nitelenen korku ve vahşet içinde yaşadıklarını ileri sürmüştür. Bu dehşetten kurtulmak için insanlar

rasyonel temeller üzerine kurulu bir sivil toplum anlayışı geliştirmişlerdir ki toplum işte bu korkudan meydana gelmiş ve şehir ya da devlet böylelikle ortaya çıkmıştır (Roskin vd., 2018, s. 45-46).

Hangi teori üzerinden ele alınırsa alınsın birlikte yaşamak mukaddem olarak politik bir mesele olarak tebarüz etmektedir (Çakmak, 2015, s. 75). Bundan dolayı özellikle modern toplumlarda toplumsal kalıcılık bağlamında insanlar toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için temel ve aracı ilke olarak yasalara, kurumlara ve toplumsal organizasyonlara ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak toplumsal düzenin var olabilmesi için bu mekanizm yeterli değildir. İnsanların birbirlerini farklılıklarıyla karşılıklı birer özne olarak kabul ettikleri düşünce, kültür ve ahlak formlarına da gereksinimleri vardır (Touraine, 2000, s. 212). Habermas'a (2019, s. 26) (1929-...) göre etnik, mezhepsel, ideolojik ve saire kültürel yaşam çeşitliliğinin daha belirgin olarak görüldüğü modern çoğulcu toplumlarda homojen bir ulus-devlet modelinin oluşması olanaksızdır.

Topluluk ve toplum arasında yapılan ayrımın temel nitelikleri bir arada yaşama formlarının ele alınış biçimlerine göre şekillenmektedir. Topluluk [community], kabile ve aşiret tipi türsel yandaşlık esasına dayanan yapılarda ortaya çıkarken toplum [society], rasyonel birliktelikleri ve başkası tasavvurunu esas alan organizasyonlarda belirlemektedir. Ferdinand Tönnies (2009, s. 98-107) (1855-1936) topluluk ve toplum [gemeinschaft und gesellschaft] ayrımını yapısal yönden sosyolojik, istenç bakımından psikolojik yönleriyle açıklamıştır. Bu ayrımda bir yandan toplum olmanın kaçınılmazlığı vurgulanırken diğer yandan topluluk olarak kalabilmenin verdiği duygudaşlığın önceliği ileri sürülmüştür. Topluluk, gerçek hayatın ihtiyaçlarını karşılayan organik bir yapı olarak görülürken toplum birbirinden bağımsız olan bireylerin yapay ve mekanik birlikteliği olarak değerlendirilmiştir. Topluluk, güven ve dostluk ilkeleri ile varlığını ortaya koyarken toplum, anonim ve kamusal görüngüsü ile ortaya çıkmıştır. Topluluk, bir arada yaşayışın özünü temsil ederken toplum, yalnızca meydana oluşu sergilemektedir. Ancak bu primitif yaklaşımın belirttiği keskin ayrım, kültürel normlar da göz önüne alındığında modern toplumlarda ters bir karşılık bulmaktadır. Topluluk, birlikte bulunmayı ifade ederken toplum, birlikteliği yani rasyonel akdi sembolize etmektedir. Böylelikle toplum olmak, toplulukta kalmaktan daha bilinçli görülmektedir. Dolayısıyla toplum bir entelekt, emel ve eylem ile belirli ilkeler, değerler veya kabuller etrafında birlikteliği sağlayabilmiş siyasallığı getirmektedir.

Hannah Arendt (1906-1975), Alasdair MacIntyre (1929-...), Jürgen Habermas (1929-...), Charles Taylor (1931-...), Richard Rorty (1931-2007) gibi yakın

dönem düşünürlerin özgürlük ve siyasal iktidar üzerinden gerçekleştirdikleri modern toplum eleştirilerinde toplumdaki ziyade topluluk kavramını kullanmaları siyasal iktidar düşüncelerinin örgütlü ve kurumsallaşmış bir yapısalığın dışında olduğunu göstermektedir (Köker, 2012, s. 97). Rousseau'ya (2018, s. 4-5; 12) (1712-1778) göre kamu yararının ve politik bütünlüğün söz konusu olduğu bir yerde topluluktan değil, ancak toplumdaki bahsedilebilir. Dolayısıyla en eski ve politik toplum biriminin "aile" olduğunu ileri sürmektedir. Politik birlikteliklerin misakı ise Aydınlanma Dönemi düşünürleri tarafından "sözleşme" kavramıyla açıklanmıştır. Bu tanımlama birey-toplum-devlet ilişkileri bağlamında bağımsız bireylerin ortak iradelerini açığa çıkardıkları temel zihinsel bir kategori olarak değerlendirilmiştir (Niray, 2009, s. 133). Rawls'a (2020, s. 23-24) (1921-2002) göre temel bir kategori olarak toplumun siyasal bir birlik olarak nitelenmesi onu topluluktan ayıran en önemli özelliklerinden biridir. Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) ortaya koymuş olduğu hukuk ve siyaset felsefesinde toplumu bir çeşit rasyonel idrak ile tanımlamasının altında yatan gerçeklik "uzlaşma" kavramıyla açıklanmaktadır.

Toplum sözleşmelerinin modern anlamda ortaya koyduğu yetke ise insanın doğasına ilişkin yaklaşımlardan ziyade, hak kavramına yüklediği anlama dayanmaktadır. Monarşik ve aristokratik yapıların hükmetme ve hak ihdas etme tarzı zamanla yerini demokrasinin siyasal bir yapı ve kültüre dönüştüğü toplumsal bir egemenlik ve hak elde etme biçimine bırakmıştır. Her koşulda güç, insanların boyun eğmesi için ister devlet eliyle uygulansın isterse tarafların birbirlerine karşı muamelesiyle bir hak sebebi değildir. Bu durumda güç karşısında haklılığın teminat altında alınması öncelikle insanların toplum ve devlet olabilme iradesi altında yatan hak mefhumunu tanımlama biçimine ve onun korunması için gereken toplumsal bir anlaşmaya yani toplum sözleşmesi yapabilme rüştüne bağlıdır. Dolayısıyla toplum sözleşmesiyle gerçekleşen asli amaç, sözleşmeyi yapanların haklarının korunması olarak belirmektedir (Rousseau, 2018, s. 7).

Toplum sözleşmesiyle oluşan eşit haklardan yararlanma gibi ortak taleplerin merkezinde temel hak uzlaşısı olan "yaşama hakkı" bulunmaktadır (Habermas, 2019, s. 45). Ortak yaşam talebinin siyasal isteminde ise öncelikle top- rak ve mal edinme biçimlerine ilişkin mülkiyet hakkı ve çıkar gruplarının ya da ayrıcalıklı statülerin kaldırılması bağlamında yasalar önünde eşitlik hakkı gelmektedir (Kışlalı, 2018, s. 98-99). Ancak toplum sözleşmesinin ve bu sözleşmeye dayanan diğer bütün hakların ana gayesi insanın özgürlüğü olarak değerlendirilmektedir. Özgürlükten vazgeçmek insan hak ve ödevlerinin ötesinde insan

olma niteliğinden vazgeçmek olarak yorumlanmaktadır (Rousseau, 2018, s. 9). Dolayısıyla toplum sözleşmesiyle öncelikle politik olarak özgürlüklerin, anayasal olarak da temel hakların güvence altına alınması gerekmektedir (Çakmak, 2015, s. 79).

Toplum sözleşmesinde temel hak ve özgürlüklerin zeminini belirleyen mih-ver kavramı olarak “egemenlik” kabul edilmektedir. Egemenlik, toplum sözleşmesiyle oluşan kolektif iradenin uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Durkheim, 2019, s. 43). Her ne kadar iktidar başkasına geçirilebilir olsa da egemenlik hiçbir zaman başkasına devredilemez (Rousseau, 2018, s. 23). İbni Sina’ya (980-1037) göre toplum halinde yaşayan insanların ilişkilerini düzenleyecek, hukuku işletecek, kanunları tatbik edecek ve adaleti tesis edecek böyle bir mevcudiyetin siyasi varlığı kaçınılmazdır (Saruhan, 2015, s. 298). Egemen iradenin kendini ortaya koyma biçimi ise fiiliyatta “yasa” ile gerçekleşmektedir. Yasaları ortaya koyan da onlara uymaya yükümlü olan da toplumdur ve yasa, toplum olarak var olabilmeyen asgari şartlarını belirlemektedir (Durkheim, 2019, s. 53).

Rousseau’ya (2018, s. 18) (1712-1778) göre doğa durumundan toplum hayatına geçişle insan, içgüdülerini bırakıp aklına başvurmak suretiyle adalet duygusuna yönelmiştir. Adalet, temel parametresi itibarıyla hakkı haklıya teslim etmek olarak tanımlanmaktadır. Aristoteles’e (2015, s. 107) (M.Ö. 385-322) göre adalet, toplum içinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerini hak ölçüsünce düzenlediği için en yüksek erdemdir, hatta erdemın kendisidir. Dolayısıyla bağımsız ve özgür vatandaşlardan oluşan istikrarlı bir toplumun var olabilmesi adalet ilkeleri üzerinde örtüşen bir düşünce birliğine varılmasıyla mümkündür. Adalet ilkeleri üzerinde böyle bir birlik sadece adil değil, aynı zamanda istikrarlı ve bir arada var olabilen ya da yaşayabilen bir toplum oluşmaktadır (Wendt, 2013b, s. 574-575).

Toplumları bir arada tutan unsur olarak modern hukuklar, şahısların birbirlerini kabullenmeleri için gerekli kamusal altyapıları oluşturmuş ve bireysel hakların korunması için yapısal adımları gerekli kılmışlardır. Batı toplumlarının anayasaları bu minvalde pozitif ve özgürlükçü bir hukuk motifini benimser niteliktedir. Devletlerin bir yaptırım olarak ortaya koydukları normlar, siyasi odaklarca ve demokratik teamüllerle değişebilir bir meşruluğa dayanmaktadır. Bu da hukukun çok yönlü ve ahlaki niteliklerle yeniden yorumlanmasının önünü açmaktadır (Habermas, 2019, s. 111; 168).

Abdurrahman’a (2020, s. 54) göre toplumun var olma ilkelerinden biri de ahlaktır. Ahlaki ölçütleri ve değerleri olmayan toplumlar, önce bozuma uğrarlar sonra da toplum olma vasıflarını kaybederler. Durkheim’e (2019, s. 24) göre toplum, farklılıkların bir arada yaşama cihetinden ahlaki bir varlıktır. Immanuel

Kant'ın (1724-1804) ortaya koymuş olduğu ahlak yasası bu minvalde toplum içindeki farklılıkların ötesinde birbirlerine zıt buyrukları olan farklı toplumların bile karşısına bir yol haritası çıkarmaktadır (Kaygı, 2020, s. 9).

Tarihi perspektifiyle Batı Medeniyeti'nin toplum sözleşmesi bağlamında geliştirdiği ilk somut örneği, 1215'te İngiltere'de yürürlüğe giren "Büyük Sözleşme" ya da "Büyük Özgürlükler Sözleşmesi" [Magna Carta or Magna Carta Libertatum] kabul edilmektedir. Bu sözleşme ile yurttaşların özgürlükler ve mülkiyet hakları konularındaki talepleri karşısında kralın buyrultusal müdahalesi sınırlandırılmıştır (Kışlalı, 2018, s. 279-280). Daha sonra sırasıyla yine İngiltere'de 1689 yılında kabul edilen "Haklar Bildirgesi" [Bill of Rights], 1776 "Amerikan Bağımsızlık Bildirisi" [United States Declaration of Independence], 1789 Fransız Devrimi ve "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" [La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen], 1948 "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" [Universal Declaration of Human Rights] Batı toplumlarının siyasasına önemli derecede etki eden sözleşmeler olarak kabul edilmektedir (Niray, 2009, s. 8-9).

İslam medeniyetleri açısından bakıldığında ise misak, birlikte yaşama formu ya da toplumsal sözleşmeler bağlamında daha eski kaynaklara ulaşılmaktadır. Özellikle İslam toplumlarının oluşmasında Hz. Muhammed'in bütün insanlığa hitap eden mesajı; tekebbür ve çıkar sebebi olarak görülen toplumsal sınıflılığı kaldırmış, toplum kesimlerini birbirine yaklaştırmış, kabileleri toplumsallaştırmış ve birbirlerinden çok farklı kültürlerin bir arada yaşamasına imkân veren akideyi ortaya koymuştur. Bu minvalde 622 yılında kabul edilen Medine Vesikası, 632 yılında irat edilen Veda Hutbesi, birçok türü ve örneği bulunan, belirli maddeler üzerinde karşılıklı kabule ve yetkilendirmeye dayalı gerçekleştirilen "biatlar" ve dini, siyasi, sosyal kolektif bir bilinç olarak gelişen "ümme düşüncesi" bu alanın önemli örnekleridir.

İslam öncesinde çeşitli kabileler halinde yaşayan Arap topluluklar, primitif sosyal gruplar, dini oluşumlar, aristokratik soylular İslam'ın insanlar için sunduğu eşitlik, özgürlük ve kozmopolit karakter sayesinde bir arada yaşamayı ve hem fikirliği başaramışlardır (İkbal, 2008, s. 7-8). Muhammed Hamidullah (1908-2002) Medine Şehir Devleti'nin temeli olan Medine Vesikası'nın tarihte bilinen ilk yazılı anayasa olduğunu ileri sürmektedir. Vesika, devletin oluşumundan itibaren sadece Müslüman ve Arapları değil, farklı dinden ve etnik mensubiyetten olanları da içine almaktadır. Sözleşme temel yaklaşımında insanların ve farklı toplulukların birbirleriyle olan ilişkilerini, siyasi yapılanmanın hüviyetini, din ve vicdan hürriyetinin esaslarını, güvenlik taahhüt ve hükümlerini düzenlemektedir (Özkan, 2019, s. 212-213).

Hız. Muhammed'in ümmetine vasiyeti, insanlığa da nasihati olarak nitelenen Veda Hutbesi evrensel, sistemsel ve ahlaki mesajlar içermektedir. Hutbe tikel ve taabbudi bireysel meselelerden ziyade, ahlakın düzen olarak işlendiği külli esaslar sistematığına sahiptir. İrat edilen hutbenin mesajlarında her türlü köleliğe karşı özgürlüğün tesis edilmesi, canın, malın, namusun korunması hakkı, ekonomik sömürüye karşı faizin kaldırılması, her türlü ayrılığı ve insanlar arası eşitsizliği şiddetlendiren ırkçılığın kökten reddedilmesi, ailenin ve kadının korunması gibi insanlığın büyük bir toplum olarak işlendiği, birlikte yaşamın dinamiklerinin belirlendiği temel konulara değinilmiştir (Erul, 2012, s. 591-592).

Şehrin Özdeşi Olarak Devlet: Birlikte Yaşamın Sistemi

Devlet ve siyaset teorilerinin oluşumu, bir yönüyle de şehir ya da şehir devletlerin meydana gelişi insanın mahiyetine ilişkin açıklamalar yapan insan felsefesinin ve toplum-siyasal diyalektiğine dayalı temellendirmeler yapan siyaset sosyolojinin ele almasına ek olarak disiplinler arası bir hüviyetle ve daha geniş bir yelpazede değerlendirilmesinin zarureti ile ortaya çıkmıştır. Çünkü siyasal alan birçok alt bileşeniyle bir bütünlüğe karşılık gelmektedir. Dolayısıyla devlet ve siyaset teorilerini sadece siyaset biliminin ve siyaset tamlayanı ile oluşturulan alanların konuları çerçevesinde değerlendirmek felsefe, sosyoloji, teoloji, tarih, coğrafya, iletişim gibi alanların temel bileşen olmaktan çıkarılmasına sebep olmaktadır.

Siyaset teorisinin dayandığı metafizik insanın iyi ya da kötü oluşuna ilişkin yapılan açıklamaları kapsamaktadır. Mengüsoğlu'na (2015, s. 294-298) göre insan yalnızca iyi veya kötü olsaydı devlet gereksiz bir kurum olarak varsayılırdı. İnsanın özü bakımından kötü olduğu savı ile insan hareketlerinin eğitilemez olduğu ileri sürülür ve Thomas Hobbes'un (1588-1679) teorisinde belirtildiği gibi "insanlar birbirini yerdi". İkinci durumda olduğu üzere eğer insanlar bütünüyle iyi olsalardı insanların ilişkilerini düzenleyecek bir yapıya ihtiyaç olmazdı. Immanuel Kant'ın (1724-1804) deyişiyle "kavgasız, gürültüsüz, çatışmasız bir arada yaşayan koyun sürüleri" gibi yaşanır. Bu durumda devlet, varlığını insanın iki kutuplu doğasından, yani temyiz özelliğinden almaktadır. Bu minvalde devletin üstlendiği ana fonksiyon insandan kaynaklanan disharmoniyi temel bir sözleşmeyle yine birey ve toplum adına düzenlemek olarak yorumlanmıştır.

Devletin varlık sebebinin ortaya konulmasından sonra farklı şekillerde tebarüz etmesi yine insan ve toplum ölçeklerine bağlanmaktadır. Farabi (872-950) (2017, s. 82-83) ulusların gökyüzüyle olan mesafesinin, yer kürede olan

konumunun, toprak, hava ve su ile olan münasebetinin, besin farklılıklarının ve benzeri özelliklerinin yönetim şekline etki ettiğini ileri sürmüştür. İbn-i Haldûn (1332-1406) (2004, s. 116; 123; 155; 169) iklimin, refahın, şehir yaşamına olan yatkınlığın, nesebin ya da asabiyetin ve benzeri sebeplerin yönetim şeklini, yöneticiyi ve devlet olma halini doğrudan şekillendirdiğine dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Baron de La Brede et de Montesquieu (2017, s. 289; 364; 383; 417; 527; 565) (1689-1755) yaşanan coğrafya, kolektif tarih, edinilen davranış biçimleri, dinsel inanış, ticaret tarzları, nüfus gibi birçok parametrenin bütününden hâsıl olan genel ruh halinin devleti ve siyasal düzeni biçimlendirdiğini belirtmiştir.

Siyaset teorilerinin değerlendirilmesinde siyasal veya siyaset [politic/s], politika veya siyaset tarzı [policy], siyasa veya anayasal sistem [polity] gibi bazı temel kavramların öne çıktığı ve bu kavramların yorumlanmasıyla da çeşitli teorilerin oluştuğu gözlemlenmiştir (Mouffe, 2018, s. 50-51).

Siyasal veya siyaset [politic/s], Arapça etimolojisi üzerinden ele alındığında yetiştirme, eğitme ve iyi duruma getirme anlam kökeni üzerinden yönetme işi (Golkarian, 2001, s. 1053), ceza gibi ilişkisel kullanımlara sahiptir (Devellioğlu, 2017, s. 1119). İslam medeniyetleri açısından terim anlamı doğrudan devlet idaresi ile ilgili mülk, melik, hüküm, şura, adalet, itaat, barış, ıslah, medine gibi siyasal çağrışım yapan konuları içermektedir (Canatan, 2014, s. 5-6). Eski Yunan etimolojisiyle değerlendirildiğinde ise “polis” ya da “city state” kavramlarının menşei yansıtan yönetim anlayışı ve türevi anlamlarını barındırmaktadır. Terim anlamında ise benzer şekilde devlet yönetimi ve bu iştigalle gelişen idare etme biçimleri şeklinde kullanılmaktadır (Schmitt, 2018, s. 41).

Siyaset, yaygın olarak ise “uzlaşma sanatı” olarak değerlendirilmektedir. Bu niteleme bütün siyasal yapılar için geçerli olduğu kadar, demokratik sistemler için daha bir önceliklidir, dahası bir mutabakat modeli olarak kaçınılmaz görülmektedir (Boudreaux & Lee, 1997, s. 365-366). Uzlaşma teorileriyle içkin siyaset tanımları genel itibarıyla iki ana kategoride değerlendirilmektedir. Birinci kategori, siyaseti insan-toplum ilişkilerinde ve iktidar mücadelesinde bir araç olarak görmektedir. Örneğin siyaset; Max Weber’e (1864-1920) göre devlet ya da iktidar içindeki grupların güç değişkeninin dağılım biçimleridir. Harold Dwight Lasswell’e (1902-1978) göre kamusal kaynakların kime, nasıl ve ne zaman dağıtılacağıyla ilgilenmektedir. David Easton’a (1917-2014) göre toplumdaki her türlü değerlerin yetkeli dağılımıdır. Adrian Leftwich’e (1940-2013) göre insanın biyolojik ve toplumsal yaşamının gereği olarak ortaya çıkan üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerinin bütünüdür. İkinci kategori ise

siyaseti insan varlığıyla beraber doğal bir amaç olarak nitelendirmektedir. Bu anlayış Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Immanuel Kant (1724-1804), Karl Marx (1818-1883), Herbert Marcuse (1898-1979), Hannah Arendt (1906-1975), Jürgen Habermas (1929-...) ve Benjamin Barber (1939-2017) gibi düşünürlerden başlayıp kökeni Antik Yunan filozofları Platon (M.Ö. 423-348) ve Aristoteles'e (M.Ö. 385-322) kadar gitmektedir (Bağçe, 2007, s. 2-6). Aristoteles'e göre (2015, s. 22; 34) siyaset, amacı bakımından iyiyi hedeflemektedir ve insan yaşamı için en önemli bilgi kaynağıdır. Çünkü insanın yaşam kriterlerini ve bu kriterlerin kime ve neye göre, ne kadar olacağını siyaset belirlemektedir. Duverger'ye (2017, s. 275) (1917-2014) göre ise siyaset bir toplum tipine değil, bütün insan gruplarında ortaya çıkan doğal bir uğraştır. Dolayısıyla her kitle tasnifine göre çeşitlilik gösterebilmekte ve gelişen şartlara nispeten yeni modeller ortaya çıkarabilmektedir.

İslam Medeniyeti'nde siyasetin bir tür tanımlanma ve ele alınış biçimi olarak tebarüz eden siyasetname geleneği devletin inisiyatifleri ve yöneticilerin nitelikleri üzerine kurulmuştur. Bu çeşit çalışmalar birincisi, sosyal ve siyasal yapı, ahlaki düzey, yöneten-yönetilen ilişkisi gibi birçok unsuruyla dönemin özellikleri hakkında bilgiler verirken ikincisi ve daha ziyade baskın olanı, ideal düzen anlamında olması gerekenle ilgili meseleleri tartışmaktadır. Örneğin El-Farabi'ye (2017, s. 87) (872-950) göre insanın nihai amacı mutluluktur ve siyaset bu amacı gerçekleştirmek için var olan bir mekanizmadır. Kâtip Çelebi'ye (2020, s. 134-136) (1609-1657) göre "Devlet, mülk ve saltanat manasında olup birtakım örf ve kanunlarla düzenlenmiş insan topluluğundan ibarettir... Halk sultanlara ve beylere Allah'ın emanetidir. Yöneticisiz devlet olmaz, parasız yönetici olmaz, halksız para olmaz, adaletsiz halk olmaz." Ebu Necîb Sühreverdi'ye göre (2015, s. 50) (1097-1168) "Adalet devlet başkanlarında bulunması gereken yüksek özelliklerin en değerlisidir ve devletin sürekli olarak var olmasını sağlayacak vasıtaların en başında yer alır." Bu minvalde siyasetnamelerin en önemli yönlerinden birinin de tarihi bir vesika olmasının yanında, devleti ve hükümdarı doğrudan muhatap alması sebebiyle dönemin siyasetine yön verici olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İslam Medeniyeti'nde siyasetnamelerin ortaya çıkışındaki temel sebeplere bakıldığında ise İslam'ın devletleşme teamülleri, fetih hareketleriyle farklı coğrafyalara ulaşılması ve yeni siyasal meselelerle karşılaşılması, devlet ve mülkiyet anlayışının değişmesi, devletlerin kuruluş ve yıkılış emareleri gibi konular gelmektedir (Canatan, 2014, s. 6-9). İslam'ın ilk yıllarında siyasi hutbeler ve mektuplar ile başlayan bu gelenek daha sonra belirgin bir tür olarak kendini göstermiştir. İbn'ul-Mukaffa'nın (720-759) "İslam Siyaset Üslubu",

Abdülhamid el-Katib'in (...-750) "Doğu'nun Hükümdarı", Ebû Nasr El-Farabi'nin (872-950) "el-Medinetu'l-Fazıla", Maverdi'nin (972-1058) "el-Ahkamu's-Sultaniyye", Yusuf Has Hacib'in (1017-1071) "Kutadgu Bilig", Nizamü'l-Mülk'ün (1018-1092) "Siyasetname", Gazzalî'nin (1058-1111) "Nasîhatü'l-Mülûk", Ebu Necip Sühreverdi'nin (1097-1168) "Nehcu's-Sülûk fi Siyâseti'l Mülûk", İbn-i Haldûn'un (1332-1406) "Mukaddime", Kınalızade Ali Çelebi'nin (1510-1572) "Devlet ve Aile Ahlakı", Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) "Siyaset Nazariyesi", Said Halim Paşa'nın (1865-1921) "İslam Devletinin Siyasi Yapısı" eserleri siyasetname geleneğinin öne çıkan örnekleri olarak kabul edilmektedir (Adalıoğlu, 2009, s. 304-305).

Siyasetin eksenini veya biçimiyle ilgili izlenen niyet, eylem ve netice elde etme arasındaki bağlantı tarzına ise politika [policy] denmektedir (Heywood, 2015, s. 55). Thomas Hobbes (1588-1679) toplumun özü itibariyle politik olduğunu ileri sürmektedir. Politik birlik olmaksızın devletin teşekkül etmesi ve iktidarın belirlenmesi gerçekleşemez (Rousseau, 2018, s. 128). Burada birbirini izleyen iki tanımlama biçiminden bahsedilmektedir. Birincisi, siyasette izlenen yolun bir tür ilerlemeyi beraberinde getirmesiyle oluşan politik gelişme, ikincisi de yaşanan siyasi olayların olumlu veya olumsuz bir çeşit varyasyon sağladığı ve politik gelişmeyi de içine alan politik değişimdir. Ancak olumlu veya olumsuz değerlendirmeyi oluşturan etkenin belirlenmesi politikaya değer biçimsel yaklaşıldığının göstergesidir. Dolayısıyla politikanın başlı başına iyi veya kötü, doğru veya yanlış olması ancak evrensel temel ilkeler bağlamında değerlendirilebilir gözükmektedir. Böylelikle politika, aslında farklı düşünce ve dünya görüşlerinin yansıtıldığı veya oluşma imkânının sağlandığı bir evrende meydana gelmektedir (Sarıbay, 2014, s. 187-188).

İnsanın siyasal bir canlı oluşu ve toplumun politik bir birliği temsil ettiği yaklaşımları beraberinde siyaset, devlet, yönetim veya hükümet şekli [polity] tasnif ve tasavvurlarının oluşmasını sağlamaktadır (Altındal, 2019, s. 72-73). İnsan ömrü sınırlı ancak onun yapıp etmeleri sınırsızdır. Bu durumun çözümü ise insanın sosyal birlik veya devlet kurması, bir düzen formu oluşturmasıyla sağlanabilmektedir. Bireyler ölmekte ama insan türü olarak yaşamaya devam etmektedir; neslini sürdürebilmekte, bilgisini ve tecrübesini aktarabilmekte ve netice itibariyle varlığını bir medeniyet tasavvuruyla birçok alanda sürekli kılabilmektedir (Mengüşoğlu, 2015, s. 289).

Yöneldiği amaç itibariyle aynı anlamda kullanılan devlet ile yönetim tanımları terim anlamlarıyla belli bir ayrıştırmaya sokulmaktadır. Devlet, yönetime nazaran kamu kurumlarını bütün olarak ihtiva etmesi, üyelerinin ya

da vatandaşlarının tamamını kucaklaması sebebiyle daha kapsamlı görül-
mektedir. Bu perspektifte yönetim, iktidar ya da hükümet devletin bir unsu-
rudur. Kalıcı olan devlet, değişken olan ise yönetimlerdir (Heywood, 2015, s.
30). Emile Durkheim (1858-1917) siyaset teorisinde devlet ve hükümetleri bi-
rer sosyal kurum olarak değerlendirerek devleti toplumun bütününe temsil
eden bir uzlaşma mekanizması şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla devlet,
düzenin kendisi ve toplumun asli sebebi olarak yorumlanmaktadır (Orum &
Dale, 2016, s. 90). Ancak devletin egemenlik sistemi şeklinde kabul edildiği
ve niteliğine ağırlık veren anlayışa göre devlet, sadece varlık ilkesiyle insan
ve toplumun asli mahiyetini karşılayamaz (Bottomore, 2017, s. 89). Max We-
ber (1864-1920) siyaset kuramında kuralların uygulanmasını belirleyen
meşru ve kurumsal karakterli otorite olarak devletin, kullanılan iktidarın bi-
çimleriyle anlam kazandığını savunmaktadır (Braud, 2017, s. 197). Maverdi
(972-1058) devletin kökenine ilişkin görüşünde devletle gelen yetkenin asıl
amacının hukuki eşitlik, birlik ve bireysel özgürlükler olduğunu ileri sürerek
dolayısıyla devlet veya iktidarı bu niyetin gerçekleşmesi için ortaya çıkarılmış
yapay bir tertip olarak değerlendirmektedir (İkbal, 2008, s. 24). Faruki'ye (2017, s.
148) (1921-1986) göre sadece kural ve zorlama ile kurulan faydacı bir devlet mo-
deli biçimsel olarak belli bir vizyonu temsil etse dâhi, ahlaki niteliğe sahip de-
ğildir. Ahlaki olabilmesi kişilerin söz konusu değer veya buyruklara özgür iradele-
riyle bağlı olup gönüllü bir eylem ortaya koymalarıyla sağlanabilir. Dolayısıyla
devlet hem değerli hem de anlamlı olanın kaim olmasıyla mümkün kılınabilir.

Günümüz siyaset teorilerine geldiğimizde ise klasik siyaset teorilerinden farklı
olarak konuları belli bir toplumsal odağa, örgütlenme faaliyetlerine ve siyasal sü-
reçlere dayanmaktadır. Batı Medeniyeti'nin birikimi göz önüne alındığında An-
tik Çağ'dan Modern Dönem'e hemen hemen her düşünürün ortaya koyduğu
büyük bir devlet teorisi yığını vardır. İslam Medeniyeti'nde ise biraz daha dö-
nemsel özellikleri yansıtan siyasetname örnekleri ve ideal devlet tasavvurları
gözlenmektedir (Köker, 2012, s. 40).

Devlet kurma becerisinin en önemli safhalarından biri de yöneten-yönetilen
ilişkinine dayanmaktadır. Bu durumda yönetici ya kurucu ya seçilen ya da tayin
edilen pozisyonundadır. Her durumda yöneticilerin toplum nazarındaki meşru
konumu sadece anayasa veya belirli bir entelektüel birlikle gerçekleşemez. Bu-
nun yanında toplumların duyguları, mitleri ve inanışları vardır ve dolayısıyla si-
yasal sistem metafizik ya da teoloji ile doğrudan bağlantılıdır (Durkheim, 2019,
s. 67). Batı'da "hükümler hakkı teorisi" her ne kadar krallık kadar eski olsa da
menşei Doğu devlet teorilerindeki kralın otoritesini doğrudan tanrıdan almasına

dayanmaktadır. Ancak Batı Medeniyeti'nde tebarüz eden devlet teolojisi bu anlamda özsel olarak Antik Yunan, Roma ve Hıristiyanlık olmak üzere üç ana kaynağa sahiptir (Batuhan, 1959, s. 73-77). Batı toplumlarında teolojik argümanların kırılma noktası ise 17. yüzyılda yaşanan iç savaşlara kadar uzanmaktadır. İngiltere'de kraliyet lehtarları devlet otoritesini ellerinde bulunduran Hıristiyan kral ve üst düzey yöneticilerin yetkilerini tanrıdan aldıkları savunurken parlamento taraftarları nihai meşruiyet kaynağının halk olduğunu ileri sürmüşlerdir (İkbal, 2008, s. 35-36).

İslam Medeniyeti'nin Raşit Halifeler Dönemiyle başlayan sürecinde din ve devlet ayrı otoriteler olarak teşekkül etmemiştir. Devletin yönetim şekli ve yöneticilerin meşruiyet kaynağı gibi konular ise toplumların idrakine bırakılmıştır (Hamidullah, 1996, s. 147). Hz. Muhammed, Tufeyl isminde bir emirin kendisine yönettiği "Eğer İslam'ı kabul edersem benim rütbem ne olacak? Senden sonra emirliği bana verecek misin?" sorusuna "Emirlik bana ait bir şey değildir. Dolayısıyla benim yerime kimin geçeceğine ben karar veremem." şeklinde cevap vermiştir. Ancak yöneticinin belirlenmesinde Kur'an'ın bir usul olarak ortaya koyduğu seçim ilkesinin ve istişarenin işletilmesi oluşabilecek devlet şeması ve tasavvuru ile ilgili bazı bilgileri vermektedir.

İslam Medeniyeti'nde yönetici ile yöneten arasındaki ilişki Maverdi'ye (972-1058) göre "akit" kavramıyla açıklanmaktadır. Devleti yönetenler sözleşme gereğince yönetim haklarına ve görevlerine sahip olurlar. Ancak bu sözleşme Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) toplum sözleşmesinden farklı olarak felsefi bir temellendirmeye değil, doğrudan adalet, liyakat, ehliyet gibi beceri ve fiili durumlara dayanmaktadır (İkbal, 2008, s. 9; 23-24; 32).

Devlet kuramları, insanlığın geçirmiş olduğu siyasal evrelere paralel gelişmeler göstermektedir. Özellikle devletin nitelikleriyle ilgili meselelerde insan-toplum-devlet ekseninde yaşanan hadiseler insanlığın bazı siyasal dönüşümler yaşamasına sebep olmuştur. Örneğin, Baron de La Brede et de Montesquieu (1689-1755) egemenliğin paylaşımına ilişkin değişimleri değerlendirerek "kuvvetler ayrımı" düşüncesini geliştirmiş ve daha sonraki yıllarda bu ilke geliştirilen anayasaların, toplumsal sözleşmelerin, bildirgelerin, özgürlük anlayışlarının temelini teşkil etmiştir (Kışlalı, 2018, s. 266). Egemenlik anlayışı diğer taraftan yasa kavramının tekrar düşünülmesini, yasaların yeniden ele alınmasını ve yapılış süreçlerine ilişkin yeni modellerin geliştirilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla insanlığın gelmiş olduğu bugünkü noktada yasalar sadece insanları birbirlerine karşı değil, devlete karşı da korumakta, hatta devlet kurumları bazında ele alındığında devleti devlete karşı koruduğu şeklinde de yorumlanabilmektedir (Mengüşoğlu, 2015, s. 294-295).

Durkheim'e (2019, s. 59) (1858-1917) göre demokrasi kuramları üzerinden bakılacak olunursa yasaların amacı egemen halkla yönetilen halkın bağlantısını ortaya koymaktadır. Bu minvalde siyasi, medeni ve ceza yasalarının dışında ama bu önemde olan ahlak kuralları, gelenekler ve kamuoyu yöneten-yönetilen ilişkileri bağlamında toplumsal bütünü sağlayan unsurlardır. Diğer yandan yasaları yürütmek ve politika işini sürdürmek için aracı bir yapı olan yürütme gücüne, yani hükümete ihtiyaç vardır. Hükümet de halk ile devlet arasındaki irade meselesini çözme ve yasaların uygulanışını sağlama işlevlerini yürütmektedir (Rousseau, 2018, s. 54).

Hükümet biçimi ya da başka bir ifadeyle siyasal rejim nosyonu sadece demokrasilerde değil, diğer siyasal yönetimlerde de hem anayasanın hem de siyasal sistemin bir konusudur (Braud, 2017, s. 262). Bütün zamanları ve kültürleri içine alan bir hükümet biçimi tasavvuru söz konusu değildir ancak belirli niteliklerine göre siyasal yönetimler çeşitli tasniflerde değerlendirilmiştir. Bunun en fazla öne çıkanı ise devlet egemenliğinin kime ait olduğu üzerinden yapılan tasniflerdir. Örneğin, egemenlik bir kişiye ait olduğunda monarşi, bir gruba ait olduğunda aristokrasi, halka ait olduğunda ise demokrasi isimlerini almaktadır. Ancak bu kategoriler formel ya da sembolik bir ayrımı temsil etmektedirler çünkü zamana göre bu isimlendirmeler iyi veya kötü nitelermelere de maruz bırakılmaktadırlar (Rousseau, 2018, s. 56-61). Pareto'ya (2016, s. 52) (1848-1923) göre hükümet şekillerini bu tarz niteliklerle farklı çağrışımlara zorlamak doğru değildir. Hükümet şekillerini "üstün" kavramı üzerinden değerlendirmek ise beraberinde bir tür belirsizlik getirmektedir. Çünkü üstünlüğün bütün insanları içine alan mutlak bir yönü bulunmamaktadır.

Siyasal yönetim tasniflerinin en eskisi Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Aristoteles'e (2018, s. 98-99) (M.Ö. 385-322) göre ortak iyiyi amaçlayan adil yönetim biçimleri "krallık", "aristokrasi" ve "politeia"dır. Bu biçimlerden sapma ya da despotikleşme ise krallıktan "tiranlık", aristokrasiden "oligarşi", politeia'dan "demokrasi" türlerinin çıkmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla burada hem ampirik bir sınıflandırmaya hem de temel ölçüt olarak ahlaki bir vasıflandırmaya gidilmektedir. Machiavelli'ye (2019, s. 3) (1469-1527) göre bütün zamanları kapsayan iki yönetim biçimi olmuştur, onlar da cumhuriyet ve hükümdarlıktır. Montesquieu'ya (2017, s. 11) (1689-1755) göre cumhuriyet, monarşi ve istibdat olmak üzere üç farklı yönetim şekli vardır. Bu sınıflandırmanın doğasını iradenin kullanım biçimlerindeki ahlaki nitelikler ve hüküm bandırılan tutumlar değil, niceliksel durumlar oluşturmaktadır. Ancak her toplumun kendi öz nitelikleri ve dinamikleri nasıl bir yönetim şekline sahip olacağını belirlemektedir.

Modern dönem devlet algısına gelindiğinde ise ülkelerin bir tür gelişmişlik skalasına tabi tutulması ve yönetim şekillerinin bu anlayışla değerlendirilmesi yüzyılları aşan köklü monarşilerin bile değişime uğramasına sebep olmuştur. Demokrasi kına ayırımı yapmadan bütün dünyada ve toplumlarda bir şekilde kendini göstermiş, hatta ülkelerin iç meselesi olmaktan çıkıp savaş sebebi haline dâhi gelmiştir. Dolayısıyla günümüz modern devlet algısı klasik yönetim şekli kriterleriyle açıklanamayacak derece karmaşık hale gelmiştir. Hatta siyasal iletişim alanında yapılan yeni çalışmalar “yönetişim” kavramı ile yönetim biçimlerini yönetişim biçimleri üzerinden değerlendirerek devlet olmadan da yönetişimin gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir (Heywood, 2018a, s. 84-88). Buna rağmen ulus-devlet, ulusüstücülük [supranationalism] ve ulusötecilik [transnasyonalizm] tanımlamaları egemenlik kuramları içerisinde modern ve küreselleşen dünyanın baskın siyasal birimleri olarak yerlerini almışlardır (Bottomore, 2017, s. 125). Bu minvalde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Sağlık Örgütü, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Göç Örgütü gibi yapılar “yeni dünya”nın yeni kurumları olarak kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu küresel siyasi sistematiğe modern devlet algısında, devlet olabilme yetke ve kabiliyetinde “kurumsallaşma” ve “uzlaşma kültürü” iki temel ilke olarak kaçınılmaz hale gelmiştir (Heywood, 2018b, s. 224).

Sonuç

Şehir düşüncesinin merkezinde olan en önemli konulardan biri “birlikte yaşam” unsurunun bizatihi kendisidir. Birlikte yaşam sadece nazari bir betimleme değil, aynı zamanda bir şehrin varoluş ilkesi bakımından pratik bir olgudur. Şehirler kuruluşu itibarıyla askeri, iktisadi, siyasi, ilmi birçok farklı sebebe bağlanabilmektedir. Ancak hepsinin de özünde var olan ana maksad farklı saiklerle bir araya gelmiş olsa dahi temel hak ve hürriyetlerin korunduğu, hukukun işletildiği ve özgürlüklerin genişletildiği bir birlikte yaşamın sağlanabilmesidir. Bu minvalde şehir düşüncesinin sistematiğinde “insan”, “toplum” ve “devlet”; şehrin birer unsuru olduğu kadar bu unsurlar bağlanımda ortaya çıkan birlikte yaşam tasavvuru şehrin ruhunu kuşatıcı bir özellik açığa çıkarmaktadır. Şehir düşüncesinin sistematiği bu yönleriyle tek taraflı bir etkiye göre değil, çok boyutlu bir etkileşime sahip olarak oluşmaktadır.

Bu izlenimle özellikle Batı, doğu ve İslam medeniyetleri gibi farklı formlarda oluşan paradigmatik anlayışlar değerlendirildiğinde felsefi arka plan, dini metafizik ve siyasal düşünce üzerinden verilen cevapların bizatihi birlikte yaşamın

oluşmasında belirleyici ve ayırt edici temel faktörlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna nazaran aynı doğrultuda insanın mahiyetine ilişkin yapılan vurgularda ise önemli benzerliklerin olduğu sonucuna varılmıştır. Örneğin, felsefi olarak Farabi'nin (872-950) temellendirdiği insanın doğası gereği medeni yani "medeniyün bi't-tab" olduğu anlayışı ile Antik Yunan literatüründe Aristoteles'in ifadesiyle insanın "zoon politikon" yani siyasal canlı olma özelliği örtüşmektedir. Yine farklı düşünce sistemlerinin insanın fitri olarak temyiz özelliğine sahip oluşu, temel hak ve hürriyetlere bu noktadan hareketle yaklaşımlar geliştirmeleri benzerdir. Dolayısıyla insanın birlikte yaşam için temel eğilimlere sahip oluşu insan felsefesinin bir konusu olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda toplumsallaşma ve siyasallaşma gibi bazı birlikte yaşam öğeleri insanın fitri yönü bağlamıyla tartışılmıştır. Ancak dini metafiziğe ve siyasal düşünce mantalitesine geçildiğinde birlikte yaşamın bütününe etkileyen ve diğerlerinden farklılaşan faktörlerin belirlemeye başlandığı incelenmiştir.

Dini metafiziğin konusu olarak insanın var oluş amacını bir dünya tasavvuru olarak yine dinin sistem ve kurgu paradigmasından aldığı sonucuna varılmıştır. Örneğin, Upanişadçı Hinduizm ve Budizm'de insan, özü itibariyle kötü olarak tanımlanmakta, dünya bir çile ve ıstırap yeri olarak görülmekte ve insanın kurtuluşu ve mutluluğu dünya zevklerinin terkine aranmaktadır. Hıristiyanlıkta insan, özü itibariyle günahkârdır ve ilk günah ya da asli günah doktrinine göre insan dünyaya cezasını çekmek için gönderilmiştir. Yahudilikte Yahudilere tanınan "üstün insan akidesi" insanlığa karşı Yahudileri tecrit etmekte ve ayrı bir toplum olmalarını zorunlu kılmaktadır. İslam'ın insan tasavvurunda ise her insanın günahsız dünyaya geldiği ve esas itibariyle iyi ve masum olarak yaratıldığı inancı vardır. İnsan, yapıp etmeleriyle fitrat olarak hem özgürdür hem de ahlaki sorumluluk altındadır. Bu minvalde dini temellere dayanan şehirlerin karakterinde dini sembolizmin ve dini unsurların varlığı baskın olarak dikkat çekmektedir.

Siyasal düşünceler tarihine bakıldığında ise insanın doğuştan kötü olduğunu savunanlar ile iyi ya da kötü olmalarının koşullara bağlı olduğunu ileri sürenlerin yer aldığı iki ana akım göze çarpmaktadır. Örneğin, klasik ayrımla Thomas Hobbes'un "İnsan insanın kurdudur." mottosu ile Jean Jacques Rousseau'nun "İnsan iyi olarak doğar ama toplum onu bozar." yaklaşımı arasında cereyan ettiği şeklinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda şehirlerin oluşumunun ya da birlikte yaşamın ana eğilimi kaosu giderilmesi anlamında düzenin sağlanmasına odaklanmıştır. Klasik Avrupa şehirleri ve İslam şehirleri karşılaştırıldığında Avrupa şehirlerinde siyasi otorite merkezli bir yapılaşma dikkat çekerken İslam şehirlerinde mabet etrafı bir yapılaşma

görülmektedir. Bu da şehir ile insanı yönetme ya da düzeni sağlama arasında hangi unsurların tercih edildiğini gösteren önemli bir ilişiktir.

Neticede her ne kadar farklı medeniyet perspektiflerine, düşünce ve inanç sistemlerine ya da doktrinasyona sahip olursa da insanlık tarihinde insanın siyasal canlı oluşu bağlamındaki odak düşünceler insan felsefesinin bir konusu ve diğer disiplinler alanları etkileyen bir unsur olarak köklü bir şekilde yerini almıştır.

İnsana ilişkin paradigmatik yaklaşımlardan sonra insanın birlikte yaşama, iyi yaşama ya da yaşamak zorunda olma ilişkileriyle beraber toplum felsefesi ve pratikleri incelenmiştir. Bu minvalde insan felsefesinin toplumun oluşmasında ve toplum düşüncesinin gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Temel yaklaşımlar çerçevesinde insanın toplumsallığının tekidi ise iki ana alt bileşene dayandırılmıştır. Birincisi, insanı fitri olarak ve doğuştan toplumsal bir varlık olarak tanımlarken ikincisi, insanın sosyal evrimler sonucu toplumsal bir varlığa dönüştüğü üzerinedir. Ancak her iki düşüncede de insanın azami toplumsallaşmasında yardımlaşma, iş bölümü ya da iş birliği gibi dış faktörlerin varlığı dikkat çekmektedir.

Batı ve İslam düşüncesi dikotiminde İslam medeniyetlerinde genel anlamda ortaya çıkan anlayış, insanın fitri olarak barbarlıktan tebarüz eden bir tekâmüle bağlı olarak değil, sosyal yatkınlığı gereği toplumsal olduğudur. Yaratılışları insanları birbirine yakınlaştırmakta ve beşerî ilişkilere zorunu kılmaktadır. Batı düşünce geleneğinde ise insanın birlikte yaşama biçimi “doğa durumu” ve “doğa durumundan çıkış” olmak üzere iki evrede ele alındığı değerlendirilmiştir. Bu anlayışın temelinde insanın tarihsel süreç içerisinde şartların da getirdiği zorunluluklarla birlikte yaşama maruz kaldığı yönündedir. Hangi teori üzerinden ele alınırsa alınsın birlikte yaşamak mukaddem olarak politik bir mesele olarak belirmektedir. Bundan dolayı özellikle modern toplumlarda toplumsal kalıcılık bağlamında insanlar toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için temel ve aracı ilke olarak yasalara, kurumlara, toplumsal organizasyonlara ve en önemlisi de bir misaka ve toplumsal sözleşmeye olan ihtiyacının önemli birer faktör olduğu değerlendirilmiştir.

Toplum sözleşmelerinin modern anlamda ortaya koyduğu yetke ise insanın doğasına ilişkin yaklaşımlardan ziyade, hak kavramına yüklediği anlama dayanmaktadır. Bunun da Batı düşüncesinin sosyal evrim teorisine uygun olduğu değerlendirilmiştir. İslam Medeniyeti açısından bakıldığında ise toplumsal sözleşme cihetinde daha eski kaynaklara ulaşılmaktadır. Özellikle İslam toplumlarının oluşmasında Hz. Muhammed (sav)’in bütün insanlığa hitap eden mesajı birbirlerinden çok farklı kültürlerin bir arada yaşamasına

imkân veren akideyi ortaya koymuştur. Bu minvalde Medine Şehir Devleti'nin temeli olan Medine Vesikası tarihte bilinen ilk yazılı anayasa olarak tespit edilmiştir.

Toplum sözleşmelerinin insanın toplumsal ve siyasal bir canlı olması yorumlarının yanında insanlığın belli bir evresinde ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu da siyasal alanla ilgili yaşanan değişim ve dönüşümlerin insanın yapısal olarak geliştirdiği devlet modellerine etki ettiğini göstermiştir.

İnsanın mahiyetine ilişkin açıklamalar yapan insan felsefesinin ve toplum-siyasal diyalektiğine dayalı temellendirmeler yapan siyaset sosyolojinin ele almasından sonra devlet ve siyaset teorileri ele alınmıştır. Ancak devlet ve siyaset teorilerini sadece siyaset biliminin ve siyaset tamlayanı ile oluşturulan alanların konuları çerçevesinde değerlendirmek felsefe, sosyoloji, teoloji, tarih, coğrafya, iletişim gibi alanların temel bileşen olmaktan çıkarılmasına sebep olabilmektedir.

Netice itibari ile farklı paradigmal yaklaşım ve medeniyet formları bağlamında şehir düşüncesinin sistematiği üzerine gerçekleştirilen insan, toplum ve devlet tasavvurunda formel olarak beliren ve benzer gibi görülen olayların arkasında olgusal olarak derin ayrımların ve farklılıkların olduğu değerlendirilmiştir. Bu minvalde şehir düşüncesinin ortaya çıkışı, tekamülü ve sistematiğinde farklı paradigmal yaklaşımların temel değişkeni olarak ele alınan insana, topluma ve devlete bakış açılarının birlikte yaşama tasavvurlarıyla doğrudan ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Extended Abstract

An Enquiry Concerning Systematic of Urban Thought: The Conception of Living Together of Different Paradigmatic Approaches in the Context of Human, Society and State

*

Yusuf Yalanız

ORCID: 0000-0003-4330-4103

“Living together” itself is one of the most critical issues at the center of the idea of urban thought. Living together is not only a theoretical explanation but also a practical fact in terms of the existing principle of the urban. There are many types of cities such as military, economic, political, scientific. However, the main goal that is inherent in all of them even if it has come together for different reasons is that protection of fundamental rights and freedoms, operation of law, expansion of freedoms for living together. In this respect “human”, “society” and “state” in the systematics of urban thought; as well as being an element of urban thought these elements reveal a feature that encompasses the spirit of the city. The systematics of urban thinking are formed not by a unilateral effect in these aspects, but by having a multidimensional interaction.

With this impression, when the paradigmatic conceptions formed in different forms such as western, eastern and Islamic civilizations are evaluated, have been identified that it is decisive in the formation of live together of the philosophical background, religious metaphysics and political thought. Compared to this, it has been concluded that there are important similarities in the emphasis on the nature of human being in the same direction. Nonetheless, when religious metaphysics and political thought intellect were introduced, it was examined that factors of influenced the entirety of life together and differed from others initiated to emerge.

It has been deduced that the purpose of human existence as the subject of religious metaphysics is taken from the paradigm of the system of worldview

and fiction of religion. For example, in Upanishadist Hinduism and Buddhism, man is inherently described as evil, the world is seen as a place of suffering and suffering, and human salvation and happiness are sought in the abandonment of world pleasures. In Christianity, man is inherently sinful, and according to the doctrine of the first sin or main in; human was sent to the world to pay for it. The “superior human creed” granted to Jews in Judaism isolates Jews against humanity and requires them to be a separate society. In the human conception of Islam, there is a belief that every person is born without sin and is created mainly good and innocent. Human is both free and morally responsible for what he/she does. In this respect, the presence of religious symbolism and religious elements is predominantly noted in the character of cities based on religious foundations.

When looking at the history of political thoughts, two mainstreams stand out, including those who argue that human is inherently bad and those who argue that whether they are good or bad depends on the circumstances. Compared to classical European cities and Islamic cities, a political authority-centered construction is remarked in European cities, while in Islamic cities, a mosque-enveloped construction is noticed. This significant relationship shows which elements are preferred between the city and the people to manage or conserve order.

After the paradigmatic approaches related to human, the philosophy and practices of society have been studied. Within the framework of basic approaches, one human socialization is based on two main sub-components. First, when describing human as an indigenous and innate social being, the second advocate that human being has become social beings as a result of social evolutions. However, in these both thoughts, the presence of external factors such as cooperation, division of labour, or collaboration in the maximum socialization of human beings is remarked.

In the dichotomy of Western and Islamic thought, the understanding that emerged in general terms in Islamic civilizations is that human beings are social due to their social dispositions, not with an evolution that comes out of barbarism by nature. In the Western tradition of thought, it was evaluated that the way of living together is discussed in two stages: “Natural situation” and “exit from the state of nature”. No matter which theory is considered, live together appears as a political issue as a destiny.

The ability of community contracts in the modern sense is based on the understanding that it imposes on the concept of rights rather than approaches to human nature. This have been evaluated as in accordance with the theory of

social evolution of Western thought. From the point of view of Islamic Civilization, older sources have been reached in the context of social contract. Especially in the formation of Islamic societies, the message of Muhammad (sav) that appeals to all mankind has revealed the creed that allows very different cultures to live together. In this respect, the Medina Agreement, the basis of the City-State of Medina, was established as the first written constitution known.

It has been observed that social conventions arise at a certain stage of humanity in addition to the interpretations of human as being a social and political creature. This has shown the changes and transformations in the political field that affect the state models that people have developed structurally.

State and political theories have been discussed after the focus of human philosophy and political sociology, which makes foundations based on social-political dialectics.

As a result, it was assessed that there are factually profound distinctions and differences behind the events that appear formally and similarly in the conception of human beings, society, and states on the systematics of urban thought in different paradigmatic approaches in the forms of civilization. In this respect, it has been concluded that the perspectives of the human, society, and the state, considered the main variables of different paradigm approach, the emergence, technique, and systemic aspects of urban thought, are directly related to the visions of living together.

Kaynakça/References

- Abdurrahman, T. (2020). *Bilgi ahlaktan ayrıldığıında* (A. Keskinsoy, Çev.). İstanbul: Pınar.
- Abdurrahman, T. (2021). *Dinin ruhu* (S. Gündüzöz, Çev.). İstanbul: Pınar.
- Adalıoğlu, H. H. (2009). *Siyasetname. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (c. 37, ss. 304-306). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Altındal, A. (2019). *Siyasal kültür ve yöntem*. İstanbul: Destek.
- Aristoteles (2015). *Nikomakhos'a etik* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say.
- Aristoteles (2018). *Politika* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Remzi.
- Bağçe, H. E. (2007). *Siyaset ve demokrasi üzerine eleştirel bir değerlendirme. Amme İdaresi Dergisi*, 40(4), 1-19.
- Batuhan, H. (1959). *Batıda tolerans fikrinin gelişimi*. İstanbul: Anıl.
- Bolay, S. H. (2015). *Birlikte yaşamının imkânlarına felsefi bir bakış*. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 61-73). Ankara: Ziraat Gurup.
- Bottomore, T. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (E. Mutlu, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Boudreaux, D., Lee, D. R. (1997). *Politics as the art of confined compromise. Cato Journal*, 16(3), 365-381.

- Braud, P. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (E. C. Gürcan, Çev.). Ankara: İmaj.
- Canatan, K. (2014). *İslam siyaset düşüncesi ve siyasetname geleneği*. İstanbul: Doğu.
- Çakmak, C. (2015). Birlikte yaşarken birimize açılan tek kapı: Politika. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi içinde* (ss. 75-81). Ankara: Ziraat Gurup.
- Çelebi, K. (2020). *Siyaset nazariyesi, düstûru'l-amel li islâhi'l-halel*. İstanbul: Büyüyenay.
- Çelebi, K. A (2016). *Ahlâk-ı alâi*. Ankara: Fecr.
- Descartes, R. (2004). *Felsefenin ilkeleri* (M. Akın, Çev.). Ankara: Say.
- Devellioğlu, F. (2017). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat (eski ve yeni harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Durkheim, E. (2019). *Rousseau ve toplum sözleşmesi* (Ö. B. Kara, Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Duverger, M. (2017). *Siyaset sosyolojisi* (Ş. Tekeli, Çev.). İstanbul: Varlık.
- Ebû Nasr El-Farabi (2017). *Es-siyâsetü'l-medeniyye veya mebâdi'il-mevcûdat*. İstanbul: Büyüyenay.
- Ebu Necîb Sühreverdi (2015). *Yönetenlerin yönetimi, nehcu's-sülûk fi siyâseti'l mülûk*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat.
- Erul, B. (2012). Veda hutbesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (c. 42, ss. 591-593). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Faruki, İ. R. (2017). *Tevhid, düşünce ve hayata yansımaları* (E. Okumuş, Çev.). İstanbul: Mahya.
- Golkarian, K. (2001). *سیاسات (sejasât). Rahnama Farsça, İngilizce, Türkçe sozluk içinde* (v.1, pp. 1053-1054). Tehran: Rahnama.
- Gökalp, N. (2014). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel.
- Habermas, J. (2019). "Öteki" olmak, "öteki"yle yaşamak-siyaset kuramı yazılarından seçmeler (İ. Aka, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Hamidullah, M. (1996). *İslâm'a giriş* (C. Aydın, Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları* (H. Özler, Çev.). Ankara: Adres.
- Heywood, A. (2018). *Siyaset teorisine giriş* (H. M. Köse, Çev.). İstanbul: Küre.
- Heywood, A. (2018b). *Siyaset* (F. Bakırcı, Çev.). Ankara: BB101.
- İbn Miskeveyh (2018). *Ahlak eğitimi, tehzîbu'l-ahlak ve tathîru'l-a'râk* (A. Şener, C. Tunç ve İ. Kayaoğlu, Çev.). İstanbul: Büyüyenay.
- İbn-i Haldûn (2004). *Mukaddime* (H. Kendir, Çev.). İstanbul: Yeni Şafak.
- İkbal, M. (2008). *Çağdaş İslam düşüncesi* (Y. Kaplan, Çev.). İstanbul: Külliyyat.
- İzzetbegoviç, A. (1987). *Doğu ve Batı arasında İslam* (S. Şaban, Çev.). İstanbul: Nehir.
- Kaygı, A. (2020). Kesin buyruğu doğru anlamak. İ. Kuçuradi (Ed.), *Barışın felsefesi, 200. ölüm yıldönümünde Kant içinde* (ss. 7-53). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kışlalı, A. T. (2018). *Siyasal sistemler - siyasal çatışma ve uzlaşma*. İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Köker, L. (2012). *İki farklı siyaset*. Ankara: Dipnot.
- Kutluer, İ. (2003). Medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (c. 28, ss. 296-297). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Küçükaşçı, M. S. (2010). Şehir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (c. 38, ss. 441-442). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Machiavelli, N. (2019). *Hükümdar* (N. Adabağ, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Mengüsoğlu, T. (2015). *İnsan felsefesi*. Ankara: Doğu Batı.
- Montesquieu, B. B. (2017). *Kanunların ruhu üzerine* (B. Günen, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Mouffe, C. (2018). *Siyasal üzerine* (M. Ratip, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Niray, N. (2009). *Siyasal kültür yazıları*. İstanbul: Derin.
- Orum, A. M., Dale, J. G. (2016). *Siyaset sosyolojisi* (İ. Kaya, Çev.). Ankara: Say.
- Özkan, M. (2019). Medine vesikası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (ek c. 2, ss. 212-215). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Pareto, V. (2016). *Demokrasinin dönüşümü* (K. Z. Tezer, Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Rawls, J. (2020). *Hakkaniyet olarak adalet* (O. Baş, Çev.). İstanbul: Pinhan
- Roskin, M. G., Cord, R. L., Medeiros, J. A. & Jones, W. S. (2018). *Siyaset bilimi: Bir giriş* (A. Yayla, Çev.). Ankara: Adres.
- Rousseau, J. J. (2018). *Toplum sözleşmesi* (V. Günyol, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Sarıbay, A. Y. (2014). *Global bir bakışla politik sosyoloji*. İstanbul: Sentez.
- Sarıçam, İ. (2009). İlk Müslüman toplumunda bir arada yaşama tecrübesi. *İslam Medeniyetinde bir arada yaşama tecrübesi* içinde (ss. 115-127). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Saruhan, M. S. (2015). Ortak yaşama felsefemizin ilkesi ve güvencesi: Adalet. C. Türer (Ed.), *Ortak yaşama kültürü ve felsefesi* içinde (ss. 285-301). Ankara: Ziraat Gurup.
- Schmitt, C. (2018). *Siyasal kavramı* (E. Göztepe, Çev.). İstanbul: Metis.
- Spinoza, B. (2004). *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.). Ankara: Dost
- Touraine, A. (2000). *Eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla – birlikte yaşayabilecek miyiz?* (O. Kunal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Tönnies, F. (2009). *Cemaat ve cemiyet* (E. Güler, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür.
- Wendt, F. (2013b). Peace beyond compromise. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 16(4), 573-593.
- Zengin, B. (1995). *Özgürleşerek birlikte yaşama, hukuk toplulukları birliği*. İstanbul: Birleşik.